

Značenje završnih operacija Jugoslavenske armije za sjedinjenje Istre i Slovenskog primorja s Jugoslavijom

Završne operacije NOVJ, odnosno Jugoslavenske armije, odvijale su se u posljednjoj etapi drugoga svjetskog rata u okviru opće savezničke ofenzive za slamanje hitlerovske Njemačke. Te operacije su značajan činilac u konstituiranju nove državne zajednice jugoslavenskih naroda, posebno u rješavanju njenih međunarodnih odnosa. Predsjednik Nacionalnog komiteta Jugoslavije i vrhovni komandant JA Josip Broz Tito smatrao je oslobođenje zemlje vlastitim snagama presudnim činiocem u osiguranju tekovina NOB-a i revolucije, a samim tim i značajnim faktorom u eliminiranju drugih utjecaja na poslijeratno uređenje zemlje. Tim shvaćanjem bilo je prožeto čitavo Titovo djelovanje u završnom periodu narodnooslobodilačkog rata. On je to nedvosmisleno izrazio i u svom odgovoru od 6. septembra 1944. predsjedniku jugoslavenske vlade dru I. Šubašiću. Naime, u nastojanju da stekne što povoljnije pozicije, kako bi što više mogao utjecati na razvoj prilika u Jugoslaviji, Šubašić je 31. augusta 1944. u svojoj poruci Titu urgirao formiranje jedinstvene vlade, »s obzirom na vojnu situaciju na Balkanu«, koji, »uključujući i Jugoslaviju, može biti oslobođen od njemačke okupacije za dvije ili tri nedjelje«. Tito je 6. septembra, u odgovoru na tu Šubašićevu poruku, istakao: »[...] S obzirom na izuzetno teške borbe koje smo sada imali s njemačkim osvajačima i njihovim plaćenicima u našoj zemlji, i upornost koju su Nijemci pružili, ne mogu se složiti s Vašim mišljenjem da će Nijemci tako brzo napustiti našu zemlju [...]. U ovom trenutku za mene bi bilo od najveće koristi ako bi prema našem sporazumu (odnosi se na Viški sporazum – prim. F. T.), mornarica mogla da nam pruži na raspolaganje što veće količine oružja [...]. Drugo ništa nije značajno kada se okupator još uvijek nalazi u našoj zemlji. Moram istaći da kada se jednom rat završi, mornarica nam neće biti ni od kakve koristi, dok sada mi možemo da je najuspješnije koristimo. Sve druge stvari treba rješavati svojim normalnim tokom.«¹ Prema tome, Tito je jasno stavio do znanja da je oslobođenje zemlje glavna zadaća a da će sve ostalo ići »svojim normalnim tokom«.

Smisao Titova odgovora, značenje koje on pridaje oslobođenju zemlje vlastitim snagama, Britanci su veoma dobro shvatili. A. Eden u svojoj

¹ Xerox-kopija dokumenta u Arhivu Vojnoistorijskog instituta (u daljnjem tekstu VII), reg. br. 7/1, F. O., k. 3. Dužni smo navesti da je VII došao u posjed kopija izvjesnog broja britanskih dokumenata iz drugoga svjetskog rata zahvaljujući dru Dušanu Biberu, koji mu ih je ustupio nakon istraživačkog rada u Record Public Officeu u Londonu. Svi britanski dokumenti koji se navode u ovom članku pripadaju toj zbirci. Neki od tih dokumenata objavljeni su u *Vjesniku u srijedu* u toku 1972. i 1973. godine.

bilješki za predsjednika vlade W. Churchilla, uz spomenutu prepisku Tito-Šubašić, zapisao je: »Po mom mišljenju, Titov odgovor je krajnje nezadovoljavajući i on skreće ulijevo u svojoj napomeni da nema nikakve namjere da sklapa sporazum sa Šubašićem u pogledu ujedinjenja vlade i da namjerava da uspostavi svoju vlastitu vladu (nesumnjivo uz pomoć Rusa) u Jugoslaviji u trenutku oslobođenja.«² Dakle, oni su shvatili da je Titova koncepcija u prvi plan staviti oslobođenje zemlje, čemu treba sve podrediti, a rješavanje ostalih problema će iz toga proizlaziti, odnosno, kako Tito kaže, ići će »svojim normalnim tokom«. I drugi britanski izvori potvrđuju, bez obzira na priznanja i pohvale koje je i sam W. Churchill izrazio NOP-u zbog vezivanja njemačkih divizija na jugoslavenskom ratištu, koliku je prepreku za ostvarenje svoje politike prema Jugoslaviji britanska vlada vidjela u tome što se Jugoslavija oslobađa vlastitim snagama. Na primjer, u Zapisniku državnog sekretara u Foreign Officeu za predsjednika vlade stoji: »Predsjedniku vlade! U vašem dopisu od 31. augusta [1944] o depeši g. Broada br. 154, vi ste skrenuli pažnju na veliku odgovornost koja će pasti na nas na kraju rata, zbog činjenice da će Tito biti u mogućnosti da osvoji ostali dio zemlje oružjem koje je dobio od nas«,³ (kurz. F. T.). Britanci su očigledno cijenili da će NOP, oslobađanjem zemlje vlastitom oružanom silom, postati takav subjekt koji će onemogućiti realizaciju tadašnje britanske politike prema Jugoslaviji.

U kompleksu problema, čije se rješenje nametalo bliženjem završetka rata, posebno mjesto zauzima pitanje zapadnih granica nove Jugoslavije, odnosno vraćanje zemlji-matici Istre i Slovenskog primorja, koji su Rapalskim ugovorom nasilno otrgnuti i pripojeni Italiji. Razumljivo, u procesu borbe za sjedinjenje tih krajeva s Jugoslavijom, odnosno Hrvatskom i Slovenijom, bilo je relevantno više faktora koji su se uzajamnim djelovanjem stapali u cjelovitu akciju. Svakako je najznačajnije bilo masovno učešće stanovništva Istre i Slovenskog primorja u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji, čime je ono nedvosmisleno izrazilo svoje opredjeljenje. No, na rješavanje toga pitanja bitno su utjecale operacije Jugoslavenske armije, odnosno 4. armije i Mornarice JA — što je predmet našeg razmatranja — koje su neposredno učestvovala u oslobođenju Istre i Slovenskog primorja od njemačkog okupatora.

Vrhovni komandant NOVJ, odnosno JA, Tito, imajući u vidu stavove britanske vlade u pogledu toga područja, koji su bili negativni po interese Jugoslavije, pravovremeno je ocijenio da se problem sjedinjenja Istre i Slovenskog primorja s maticom neće moći riješiti samo mirovnom konferencijom, bez obzira na snagu argumenata, prije svega na etničku pripadnost stanovništva. Britanska vlada izražavala je neskrivenu zainteresiranost da to područje ostane u sastavu Italije. Ona je, ne obazirući se na težnje naroda tih teritorija i na odluke ZAVNOH-a i Vrhovnog plenuma OF, odnosno na odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, provodila politiku očuvanja granica u tome dijelu Evrope i time podržavala politiku nove talijanske vlade Pietra Badoglia, koja je proklamirala

² Isto.

³ Xerox-kopija dokumenta u Arhivu VII, reg. br. 12/1, F. 1, k. 3.

integritet njena dotadanjeg teritorija. Zainteresiranost britanske vlade za Istru i Slovensko primorje naročito je došla do izražaja prilikom razgovora Tito-Churchill, u augustu 1944. godine u Italiji, i u razgovorima sa savezničkim komandantima istom prilikom. I, kao što je poznato, Tito je javno reagirao na te britanske stavove u svom govoru 12. septembra 1944. na Visu, na smotri 1. dalmatinske proletherske brigade (uoči ofenzive za oslobođenje Dalmacije). On je tada otvoreno postavio pitanje oslobađanja naših krajeva koji su bili odvojeni od naše zemlje i njihovo sjedinjenje s Jugoslavijom. U skladu s tako izraženom politikom u pogledu Istre i Slovenskog primorja, Tito je, kao vrhovni komandant JA, u dinamici razvoja završnih operacija postavio stratezijski zadatak svojoj 4. armiji: osloboditi to područje i izbiti na rijeku Soču. Prema tome, u tom kontekstu treba cijeniti i promatrati operacije 4. jugoslavenske armije, jačine oko 100.000 boraca, sa operativno potčinjenim jedinicama, koje kao cilj nisu imale samo istjerivanje njemačkog okupatora već i veliku povijesnu misiju: svojim djelom pridonijeti ispunjenju težnje naroda Istre i Slovenskog primorja da se sjedini s Jugoslavijom. To je precizno izrazio vrhovni komandant Jugoslavenske armije Tito u svojoj prepisci s britanskim feldmaršalom Alexanderom: »Zauzimanje spomenutih teritorija (odnosi se na Istru, Trst i Slovensko primorje — prim. F. T.) od strane naših jedinica nije, kao što znate, čisto vojnog karaktera već i političkog. Jugoslavija je veoma zainteresirana za taj teritorij ne samo kao pobjednik na strani saveznika u ratu protiv Italije već i zato što su ovi teritoriji bili nepravedno anektirani od strane Italije kao rezultat ranijeg mirovnog ugovora.«⁴

U skladu s tako izraženim ciljem operacija, Tito je, u depeši upućenoj 1. maja 1945. feldmaršalu Alexanderu, iznio operativni plan 4. armije, »koji se već izvršava«, naglašavajući:

»Po našem planu operacija, naše trupe imaju izbiti na donji tok Soče, od ušća duž Soče, obuhvaćajući gradove Goricu i Monfalcone. Prema tome, naša operativna zona je do Soče sa jasno postavljenim operativnim ciljevima za naše trupe u kojoj nemaju pravo ni potrebe da ulaze savezničke trupe [...]. Samo po sebi je razumljivo da u čitavoj napred označenoj zoni operacija mojih trupa ostaju naše vojnopozadinske i građanske vlasti, koje već funkcioniraju.«⁵

Kako smo naprijed naveli, završne operacije Jugoslavenske armije bile su sastavni dio općih napora snaga antihitlerovske koalicije za slamanje Njemačke. Stoga je sasvim prirodno što su saveznički komandanti nastojali uskladiti djelovanje svojih trupa sa stratezijsko-operativnim pothvatima Jugoslavenske armije, koja je, nakon oslobođenja istočnih i južnih krajeva zemlje, na sebe preuzela dio stratezijske fronte, od Drave do Jadranskog mora, čemu treba dodati i djelovanje korpusa glavnih štabova Hrvatske (četiri) i Slovenije (dva) u pozadini neprijatelja. Saveznički komandanti cijenili su značenje jugoslavenskog ratišta sa stajališta njegova pozitivnog utjecaja na djelovanja njihovih trupa. Na

⁴ Xerox-kopija prepiske Tito-Alexander, Arhiv VII, reg. br. 48/2, W. O., k. 8.

⁵ Knjiga depeša Generalštaba JA, reg. br. 5/2, k. 316.

primjer, glavni komandant savezničkih snaga na Sredozemlju feldmaršal Alexander, nakon posjete Beogradu 28. februara 1945, u depeši upućenoj načelniku Imperijalnog generalštaba kaže: »Posjetio sam front koji drže partizanske snage kod Sida. To je propisno organiziran front s rovovima, artiljerijom, mitraljezima i protivtenkovskim topovima, itd. Tamo se vode dosta žestoke borbe i partizani imaju uspjeha u napadima na njemačke položaje i u zarobljavanju Nijemaca. Tokom moje posjete vodila se manja borba. Moj utisak je da je Jugoslavenima vrijedno pomoći i da se oni bore ograničenim sredstvima da bi istjerali Nijemce iz svoje zemlje.«⁶ A u svom povjerljivom pismu načelniku Imperijalnog generalštaba od 10. aprila 1945, on konstatira: »Jugoslaveni sad plaćaju korisnu dividendu (misli na materijalnu pomoć koju su saveznici dali JA — prim. F. T.), a operacije na balkanskom frontu uznemiruju komandanta jugozapadnih snaga (njemačkih — prim. F. T.) u njegovoj pozadini sa pravca Jadranskog mora. Nedavna promjena položaja njemačkih snaga (u Jugoslaviji — prim. F. T.) ide u prilog mojim operacijama u Italiji.«⁷

Međutim, treba istaći da su, usprkos tako visokim i realnim ocjenama o značenju operacija Jugoslavenske armije, sve odluke i operativne mjere savezničkih komandanata u pogledu operacija na području Istre, Trsta i Slovenskog primorja bile podređene politici britanske vlade, koja se suprotstavljala opravdanim težnjama stanovništva toga područja da se ono sjedini s Jugoslavijom. Britanska vlada je smatrala da će najbolje osigurati realizaciju svoje politike u odnosu na to područje ako Jugoslavenska armija u svojim završnim operacijama ne pređe staru jugoslavensko-talijansku granicu, kao i stvaranjem vojne uprave na cijelom području Julijske krajine, čime bi se definitivno rješenje toga problema prenijelo na mirovnu konferenciju.⁸ Zato je ona brižljivo pripremala svaku odluku i mjeru na diplomatskom i na vojnom planu koja se odnosila na to područje. Posebna pažnja posvećena je pripremi susreta Tito-Alexander do kojeg će doći u februaru 1945. u Beogradu.

Da bismo reljefno sagledali sve okolnosti u kojima su se odvijale operacije 4. armije za oslobodjenje Istre, Trsta i Slovenskog primorja, moramo se upoznati s relevantnim dokumentima u kojima su iznijeti konkretni stavovi zapadnih saveznika (prije svega britanske vlade) u pogledu operacija na spomenutom području.

U izvještaju feldmaršala Alexandra pripremljenom za anglo-američku konferenciju na Malti od 30. januara do 2. februara 1945, prije Jalte, dakle u vremenu kad su savezničke trupe u Italiji bile približno na liniji La Spezia—Ravenna, odnosno na sjevernim padinama Toskanskih Apenina, kaže se da bi »trebalo postići sporazum sa Jugoslavijom na vladinom nivou da jugoslavensko-talijanska granica bude približno ona iz 1914. godine, nakon što se o tome sporazumiju velike sile. Teritorij

⁶ Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. 30/2, W. O., k. 8.

⁷ Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. 48/3, F. O., k. 4.

⁸ U jednoj depeši ambasadora Velike Britanije u SAD od 3. maja 1945. kaže se »da se vlada Njegovog veličanstva nada da će Titove snage biti zadržane da ne uđu u Julijsku krajinu« (Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. 44, F. O., k. 4).

istočno od te granice bio bi stavljen pod jugoslavensku vlast, uz obećanje Jugoslavije da *Titova vojska neće napredovati preko te granice*⁹ (kurz. F. T.). U istom dokumentu naglašava se da se ne smije donijeti nijedno »rješenje koje bi prejudiciralo konačno pripadanje te oblasti.«¹⁰

U memorandumu koji je na Konferenciji u Jalti (4–11. februara 1945) ministar vanjskih poslova Velike Britanije uručio ministrima SSSR i SAD iznesen je stav njegove vlade o potrebi određivanja privremene demarkacione linije i uspostavljanja savezničke uprave (vojne, F. T.) u Julijskoj krajini. »[...] U početku smo namjeravali« — kaže se u memorandumu — »da uspostavimo savezničku vojnu upravu u cijeloj provinciji, sa granicama kakve su bile 1937. godine. Međutim, sada sumnjamo da bi to bio dobar potez iz slijedećih razloga: Tito još nije ni u kakvoj pisanoj formi objavio svoje mišljenje, ali je jasno stavio do znanja da se neće složiti s tim prijedlogom. On sigurno ima namjeru da uspostavi svoju administraciju nad znatnim dijelom ovog područja za koje tvrdi da pripada Jugoslaviji i koje djelimično već kontroliraju njegovi partizani.«¹¹

U cilju priprema razgovora savezničkoga glavnog komandanta Sredozemlja feldmaršala Alexandra s vrhovnim komandantom JA maršalom Titom (posebno o problemu Julijske krajine), 15. februara 1945. u britanskoj ambasadi u Ateni, održan je sastanak kojem su, osim vojnih komandanata, prisustvovali ministar vanjskih poslova Velike Britanije Anthony Eden i opunomoćeni ministar za Sredozemlje Harold Macmillan. U zapisniku s te sjednice stoji:

»JULIJSKA KRAJINA. Ministar vanjskih poslova je izjavio da je to pitanje postavljeno na Krimskoj konferenciji na bazi priloženog memoranduma, a ruska i američka delegacija su izjavile da će ovo pitanje razmotriti.

Feldmaršal Alexander je izjavio da je u junu ili julu 1944. godine (to je bilo augusta 1944 — prim. F. T.) kazao maršalu Titu da će, zbog osiguranja komunikacijskih pravaca zahtijevati kontrolu željezničke pruge od Trsta prema unutrašnjosti i nad teritorijom u pojasu od 10 milja s obje strane pruge.

Dogovoreno je da feldmaršal Alexander, kada se prilikom slijedeće posjete sretne s maršalom Titom, kaže da mu je potrebno da ima kontrolu nad željezničkom prugom od Trsta do austrijske granice. To bi se obezbijedilo povlačenjem jedne linije 10 milja istočno od pruge, s tim da kontrola teritorija do te linije ostane u njegovoj nadležnosti. To bi bio privremen sporazum na vojnoj bazi, koji bi on dostavio vladama Sjedinjenih Američkih Država i Britanije na odobrenje. On bi, također, mogao napomenuti da mu je poznato da je ta stvar saopćena Rusima i Amerikancima na konferenciji triju velikih sila, bez nagovještavanja da su se o tome tri velike sile već dogovorile.

Ukoliko feldmaršal Alexander uspije da postigne sporazum s Titom u tom smislu, onda bi se razmotrilo je li potrebno informirati sovjetsku i

⁹ Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. 18/3, W. O., k. 8.

¹⁰ Isto.

¹¹ Arhiv VII, reg. br. 19/3, W. O., k. 8.

američku vladu da u tim uvjetima nije neophodno da se trenutno i dalje sugerira obilježavanje granične linije od strane eksperata.«¹²

Za razmatranje stavova zapadnih saveznika prema problemu Istre, Trsta i Slovenskog primorja u vezi sa završnim operacijama Jugoslavenske armije, značajan je i zapisnik s konferencije održane 20. februara 1945. u glavnoj komandi savezničkih snaga, a posvećene pripremi Alexandera za susret s maršalom Titom. U tom se zapisniku kaže:

»Glavni komandant savezničkih snaga objasnio je da je bilo mnogo razgovora u pogledu oblika uprave koju treba uspostaviti u Julijskoj krajini u vrijeme kada će luka Trst biti potrebna kao baza za održavanje savezničkih okupacionih snaga u Austriji. Bilo je važno da aranžman za koji se složimo bude prihvatljiv za maršala Tita, jer se u tom području nalaze jugoslavenske partizanske jedinice a poznato je i da maršal Tito želi da pripoji to područje novoj Jugoslaviji. Za vrijeme nedavnih sastanaka on je govorio ministru vanjskih poslova i drugima o ovom pitanju, te je dogovoreno da se pokuša sa postizanjem jednog dogovora s maršalom Titom, na čisto vojnoj osnovi. On je namjeravao, prema tome, da predloži maršalu Titu da se ustanovi jedna vojna granica koja bi se pružala sjeverno i južno preko jasno definiranog terena, na rastojanju od približno deset milja istočno od saobraćajnica potrebnih saveznicima. Naglasilo bi se da će teritorij zapadno od ove granice biti pod upravom savezničke vojne uprave, ali se nikakva napomena neće davati u pogledu oblika uprave istočno od te granice. Nastojat će se privoljeti maršala Tita da povuče jugoslavenske jedinice koje se eventualno uoče zapadno od ove granice; ali ako Tito bude insistirao da jedinice ostanu zapadno od granice, onda se mora složiti da one dođu pod komandu glavnog komandanta savezničkih snaga. Na isti način, postići će se sporazum da savezničke trupe, za koje se bude smatralo da je eventualno potrebno da ostanu istočno od granice, potpadnu pod vrhovnu komandu maršala Tita.«¹³

Na toj konferenciji iznijet je i stav vlade SAD prema problemu Istre, Trsta i Slovenskog primorja. Politički savjetnik vlade SAD Alexander Kirk rekao je »da američka vlada želi da saveznička vojna uprava bude na svim spornim područjima koja su 1939. dio Italije, uključujući i Zadar i talijanske otoke na Jadranu. Prema tome, ne treba poduzimati nikakve akcije kojim bi se mijenjala granica između Italije i Jugoslavije od 1939. Predsjednik (odnosi se na D. F. Roosevelta, F. T.) nije dao nikakav nagovještaj u toku nedavnih razgovora s njim da želi revidirati svoj stav u tom pogledu. On se boji da će namjera koju je iznio glavni komandant savezničkih snaga navoditi na pomisao da su saveznici spremni da vrate jedan dio Julijske krajine Jugoslaviji, i da, u svakom slučaju, prijedlog sadrži jedno ograničenje nadležnosti savezničke vojne uprave nad ovim područjem. On smatra, ukoliko bude potrebno razgovarati o ovom pitanju s maršalom Titom, da mu odmah treba saopćiti namjeru da se uspostavi saveznička vojna uprava u cijeloj Julijskoj krajini. Osim toga, nije bilo nikakvog nagovještaja dosad da Rusi neće prihvatiti

¹² Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. 29/2, W. O., k. 8.

¹³ Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. 29/2, F. O., k. 3.

savezničku vojnu upravu na čitavom ovom području. Ako bi to Rusi prihvatili, na to bi vjerojatno pristao i maršal Tito.«¹⁴

Nakon povratka iz Beograda u Italiju, Alexander je 28. februara 1945. poslao načelniku Imperijalnog generalštaba ličnu i strogo povjerljivu depešu u kojoj se, uz ostalo, kaže: »Danas sam se vratio iz vrlo uspješne posjete Beogradu. Maršal Tito bio je veoma ljubazan, razuman i spreman na suradnju. Složio se sa svim prijedlozima koje sam mu iznio. Julijska krajina je složen problem zbog svoga političkog aspekta. Sa čisto vojne tačke gledišta mogu da dobijem sve što mi je potrebno, čak i više od toga. Ponudio mi je da koristim željezničke komunikacije preko Ljubljane koje nam, najvjerojatnije, neće biti potrebne. Ipak, ukoliko nam zatrebaju, imamo ih na raspolaganju.«¹⁵

Sudeći po toj depeši, Alexander je bio zadovoljan rezultatima razgovora s Titom. No, uočljivo je da je u susretu Tito-Alexander došao do izražaja diferenciran odnos prema pojedinim pitanjima. Naime, vojna suradnja dviju savezničkih armija nije predstavljala problem, dočim političke probleme u vezi s Julijskom krajinom Alexander je ocijenio kao »složene«.

Kao što je poznato, potkraj marta 1945. godine, u okviru završnih operacija JA, 4. armija otpočela je svoju pobjedonosnu ofenzivu, svoj oslobodilački pohod. Ona je najprije probila frontu u Lici i u energičnom naletu oslobodila Bihać i Gospić, zatim Gorski kotar i Hrvatsko primorje. »Četvrta armija« — pisao je Tito 4. aprila 1945. komandantu savezničkih snaga u Italiji Alexanderu — »koja operira u zapadnom dijelu Jugoslavije, izvršava u toku postojeće ofenzive velike zadatke, kako sa stanovišta jugoslavenskog fronta tako i u pogledu opće ofenzive koju vode savezničke armije u tom dijelu Evrope.«

U vezi s predstojećim zadacima, u svim jedinicama 4. armije bio je razvijen intenzivan politički rad. Načelnik Političke uprave JA 11. aprila 1945. uputio je Štabu 4. armije depešu u kojoj se kaže: »Vrhovni komandant drug maršal Tito izdao je zapovijest svim jedinicama naše armije da preduzmu ofenzivu za oslobođenje naše zemlje [...]. Zato je potrebno da mobilizujete part. organizacije na izvršavanju ovih postavljenih zadataka [...]. Da naročitu pažnju posvetite, oslobađajući nove krajeve zemlje, pitanju bratstva naših naroda, uspostavljajući pravilan odnos prema narodu i njegovoj imovini [...]. Da sve jedinice prožmete duhom oslobođenja ovih krajeva koji su bili otcijepljeni od naše zemlje poslije prvog svjetskog rata [...].«¹⁶

Oko sredine aprila 4. armija je bila pred Istrom. Tada počinje posljednja bitka za oslobođenje Istre, Trsta i Slovenskog primorja. Najžešći otpor Nijemci su pružili upravo na vratima Istre, koristeći se planinskim zemljištem i fortifikacijskim objektima koje je na staroj granici izgradila fašistička Italija, na tzv. liniji Ingrid. Komandant njemačkih trupa na Jugoistoku general Löhr, pod čiju je komandu potkraj aprila 1945. stavljen 97. njemački korpus, koji se nalazio u Istri i Slovenskom

¹⁴ Isto.

¹⁵ Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. 30/2, W. O., k. 8.

¹⁶ Knjiga depeša, Arhiv VII, reg. br. 5/2, k. 316.

primorju, zahtijevao je da se Rijeka uporno brani, podvlačeći: »Vi time spasavate živote 200.000 svojih drugova« (tj. njemačku Grupu armija »E« — prim. F. T.). Četvrta armija je, dakle, pred svojom frontom imala neprijatelja (više od 80.000 vojnika) koji je odlučio istrajati do kraja. Osim toga, teško da je moguće samo vojnim razlozima objasniti onakvu upornost njemačke obrane u vrijeme kad se Berlin nalazio pred padom. Međutim, vještim i brzim manevrom jedinica Jugoslavenske armije preko planinskog zemljišta i smjelim desantom na istočnu obalu Istre, njemačka obrana je razbijena i za nekoliko dana neprijatelj je savladan. Valja istaći Titovo naređenje od 27. aprila 1945. u pogledu operacija, kojim je ubrzao tok događaja na fronti 4. armije: »Na vašem sjevernom krilu potrebno je da stvorite grupu sastava 20., 29. i 13. divizija i da njome *bezobzirno nadirete opštim pravcem Lož—Trst*«¹⁷ (kurz. F. T.). Dva dana kasnije, 29. aprila 1945, Tito je uputio Štabu 4. armije depešu ovog sadržaja: »Englezi su već u Padovi, a sutra će biti vjerovatno u Veneciji, a za dva do tri dana mogu biti u Trstu. Uglavnom nadiru bez otpora. Prema tome možete ocijeniti kakva se brzina u radu nameće IV. armiji. Glavno je otpočeti borbu za Trst odmah. Jedinice 9. korpusa i 43. divizije neka odmah usiljenim maršom upadnu u Trst i otpočnu ulične borbe.«¹⁸

Usprkos upornoj njemačkoj obrani, 4. armija je, usmjeravana direktivama vrhovnog komandanta Tita, nezadrživo napredovala.¹⁹ Oslobođenje Istre, Trsta i Slovenskog primorja bilo je praktično završeno 1. maja 1945. Štab 4. armije je 1. maja poslao Generalštabu JA depešu: »Čestitajući Vam 1. maj javljamo oslobođenje Trsta, Tržiča i Gorice.«²⁰ Poslije 1. maja samo su manji dijelovi njemačkih jedinica u Trstu i Općinama neko vrijeme pružali otpor, u želji da se predaju britanskim trupama koje su napredovale kroz sjevernu Italiju prema Soči i Trstu, mada bez operativnog opravdanja, jer je njemačka vojska u Italiji kapitulirala još 29. aprila.

Tako brzo napredovanje 4. armije uznemirilo je Foreign Office, koji je iz svoga kuta cijenio razvoj događaja, odnosno operacija.

U jednoj analizi visoki funkcionar Foreign Officea, Addis konstatira »da bi bilo pogodno da on (Tito — prim. F. T.) neko vrijeme bude

¹⁷ Knjiga depeša Generalštaba JA, Arhiv VII, reg. br. 5/2, k. 316.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Jedna od negativnih britanskih reakcija na napredovanje 4. armije bilo je ukidanje pomoći u naoružanju i opremi. W. Churchill uputio je osobnu poruku generalu Ismayu 25. aprila 1945:

»S obzirom na nezadovoljavajući stav koji je nedavno pokazao maršal Tito i njegovu nezahvalnost za znatnu pomoć koju smo dali njegovim snagama, smatram da je došlo vrijeme da obustavimo pomoć koju smo dosad pružali. Treba naći dobar izgovor na kojem će se moći zasnovati ova izmjena politike kao i postepenu shemu za njeno izvođenje.

Bit će mi drago ako načelnici štabova, u konzultaciji s Foreign Officeom, posvete pažnju toj stvari i predlože efektivne mjere u tom cilju. (Original dokumenta u RPO, F. O. 371/48812, R 7247/6/92, fragmente objavio dr D. Biber u VUS-u od 13. VI 1973). U jednoj depeši iz Savezničkog štaba za Sredozemlje od 27. aprila 1945. kaže se: »Postojeća politika koju vodi saveznički štab (A. F. H. Q.) u pogledu snabdijevanja oružjem i drugim ratnim materijalom Jugoslavije takva je da treba te količine ograničiti na najmanju mjeru« (Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. 25, F. O., k. 4).

²⁰ Knjiga depeša Generalštaba JA, Arhiv VII, reg. br. 5/2, k. 316.

zaokupljen savladavanjem kiselinskih elemenata u Sloveniji (četnika i Ijotićevaca u Istri) što bi savezničkim armijama u Italiji omogućilo da okupiraju Julijsku krajinu i Korušku bez neupadne prisutnosti velikih snaga jugoslavenske regularne armije [...].²¹ U smislu te Addisove analize u Foreign Officeu je bilo pripremljeno pismo u kome se kaže: »Iz uskog i, zapravo, ciničkog političkog kuta, čini se da stvarno postoje određene štete u pružanju pomoći Titu u njegovoj sadašnjoj ofenzivi u Bosni. Titovo napredovanje prema sjeveru, bez obzira na to koliko bi to moglo biti prihvatljivo s vojne točke gledišta, njega ipak dovodi bliže uzburkanim pokrajinama Julijskoj krajini i Koruškoj. U mnogim pogledima bilo bi podesno ako bi se događaji razvijali tako da bi Tito bio privremeno zaustavljen otporom ustaša i bijele garde, recimo oko Ljubljane i Zagreba, dok bi savezničke snage iz Italije bile u mogućnosti da u razmjernom miru okupiraju Julijsku krajinu i Korušku.«²²

Međutim, događaji se nisu odvijali onako kako je to želio Foreign Office. Jugoslavenska armija uspješno je ostvarivala strategijski plan svoga Vrhovnog komandanta. Cijeneći uspjehe jedinica 4. armije, koje su vodile posljednje ogorčene borbe s njemačkim garnizonom u Trstu, Addis je primijetio: »Od sada pa nadalje Tito će, nema sumnje, biti sposoban da se kreće brzo kamo god želi, možda brže nego feldmaršal Alexander, kako je to, po svemu sudeći, slučaj u trci za Trst.«²³ A Orme Sargent, podsekretar u Foreign Officeu, istog dana, 29. aprila, piše Churchilluu: »Nadali smo se da bi te protivpartizanske snage u sjeveroistočnoj Jugoslaviji (misli na različite kiselinske formacije — prim. F. T.) mogle bez naše pomoći spriječiti ulazak Tita u Julijsku krajinu i Trst prije naših trupa.

Umjesto toga čini mi se kao da će ti partizani ponuditi svoje usluge savezničkim komandantima, što je mnogo gore.«²⁴

Posebnu pažnju privlači reagiranje W. Churchilla na uspjehe 4. armije. On je 1. maja, kad su jedinice jugoslavenske armije već bile oslobodile Trst, uputio strogo tajnu i osobnu poruku feldmaršalu Alexanderu u kojoj iznosi svoje poglede na problem Julijske krajine, posebno u vezi s najnovijim razvojem situacije. Depeša glasi: »Molim, obavijestite me što planirate da uradite u vezi s Trstom. Namjeravate li izvršiti mornaričko desantnu ekspediciju amfibija ili kanite napredovati obalom, ili oboje? Što mislite koliko će vremena proći prije nego što dođete onamo? Ja sam uporno tražio od predsjednika Trumana da Kombinirani odbor načelnika generalštabova vama ne naređuje da kažete Rusiji i Jugoslaviji što ćete dalje uraditi. Vi djelujete unutar predratne Italije koja je vaše ratište, i pretpostavljam da se jugoslavenski partizani koji su ušli u taj grad moraju staviti pod vašu komandu. Mislim da je značajno da mi i Amerikanci dobijemo kontrolu nad Rijekom, Trstom, Pulom i Istarskim poluotokom i da vaše komunikacije u Austriji budu osigurane. Tamo će, svakako, doći do strahovite svađe između Talijana i Jugoslavena oko toga terito-

²¹ Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. F. O., 42/3, k. 4.

²² Koncept pisma Foreign Officea, sastavio sir Orme Sargent. Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. F. O., 43/3, k. 4.

²³ Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. 33/4, F. O., k. 4.

²⁴ Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. 28/1, F. O., k. 4.

rija. Ja sam sklon podržati Talijane jer će to razjediniti njihove komunističke snage i uklopit će se, isto tako, s veoma prijateljskim interesom koji Amerikanci imaju u Italiji i koji bih ja, također, želio dijeliti. Smatram da je Talijanima više stalo do Trsta i Istre nego do propovijedanja komunizma, i bilo bi dobro da se u Italiji uspostavi vlada koja bi bila pridružena zapadnim demokracijama (kurz. F. T.). Veoma sumnjam da će se Tito složiti, ako dođe tamo, da ga vi istjerate.»²⁵

Istog dana, 1. maja u 13.10 sati, feldmaršal Alexander odgovorio je premijeru Churchillu:

»1. Očekujem da će moje trupe 8. armije stići u Trst u iduća 24 sata. [...]

4. Titove regularne snage sada se bore u Trstu i već su okupirale veći dio Istre. Uvjeren sam da on neće povući svoje trupe [...].

5. Ukoliko mi Kombinirani odbor načelnika generalštabova izda naređenje da okupiram cijelu Julijsku krajinu, primjenom sile ako je potrebno, sigurno ćemo se sukobiti s Jugoslavenskom armijom, koja će uživati moralnu podršku bar Rusa. Prije nego što se na to odlučimo, mislim da bi bilo dobro da razmotrimo osjećanja naših vojnika po tom pitanju. Oni se duboko dive Titovoj partizanskoj armiji i gaje velike simpatije prema njihovoj borbi za slobodu. Moramo, stoga, biti vrlo pažljivi prije nego što zatražimo od njih da okrenu oružje sa zajedničkog neprijatelja i upere ga protiv saveznika.«²⁶

Drugog maja 1945, načelnik Imperijalnog generalštaba uputio je feldmaršalu Alexanderu depešu: »Vi treba da se krećete što brže možete da biste stekli fizičku kontrolu nad što većim teritorijem prije nego što stigne jugoslavenska vojska.«²⁷

I dok su se izmjenjivale depeše između britanskih funkcionara iz kojih se vidi da su oni pod svaku cijenu nastojali da zaposjednu što više teritorija Julijske krajine, Jugoslavenska armija izvršavala je postavljeni zadatak. Tek 2. maja, kad je čitav prostor od Soče do Trsta već oslobođila JA, manji dijelovi 2. novozelandske divizije došli su u Trst.²⁸

Jedinice 4. armije izbile su na cijelu dužinu rijeke Soče, čak i na njenu desnu obalu. Za posljednjih sedam dana borbi, u nadiranju prema zapadu, one su pod borbom prešle više od 70 kilometara. U pozadini, na području Rijeke i Ilirske Bistrice, ostali su blokirani ostaci 97. njema-

²⁵ Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. 36/2, W. O., k. 8.

²⁶ Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. 7/3, W. O., k. 8.

²⁷ Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. 35, f. 4, k. 4.

²⁸ Komandant 20. divizije 4. armije, koja je prva ušla u Trst, 2. maja je iz Trsta uputio depešu ovog sadržaja: »Saveznički tenkovi i motorizacija stigli u Monfalcone i govori se da su se uputili prema Trstu, ali se još ne pojavljuju. Mi smo obavijestili saveznike preko dva oficira koji su jučer došli u naš štab za vezu, da je Trst uglavnom likvidiran, sem što daju otpor iz nekoliko zgrada. Tako smo, predložili saveznicima sastanak sa komandantom njihovih snaga, koje su orijentisane ovamo« (Knjiga depeša 20. divizije, reg. br. 1/2, k. 1031). To nam svjedoči i tadašnji načelnik obavještajnog odjeljenja 2. novozelandske divizije Geoffrey Cox, u svojoj knjizi »The Road to Trieste« koja je objavljena u Londonu 1947. godine.

U ličnoj poruci maršalu Titu od 3. maja 1945. Alexander javlja: »Najvjerojatnije ste već čuli da su moje novozelandske jedinice ušle u Trst 2. maja« (Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. 38/2, W. O., k. 8).

čkog korpusa (oko 16.000 vojnika), pružajući ogorčen otpor u nadi da će se preko Ljubljane uspjeti probiti u Austriju ili predati trupama zapadnih saveznika. Međutim, Korpus je bio prinuđen da 7. maja, sa svojim komandantom generalom J. Küblerom na čelu, položi oružje jedinicama Jugoslavenske armije.²⁹

Kako su uspješno izvedene operacije 4. armije utjecale na razmatranje problema Julijske krajine u britanskim krugovima, svjedoči nam i ovaj izvor. U zapisniku sa konferencije u Glavnoj komandi savezničkih snaga (za Sredozemlje) održanoj 3. maja stoji: »Gospodin Macmillan je smatrao da se situacija prilično izmijenila od ranijih pregovora i da svaki prijedlog da se okupira čitava Julijska krajina nije više izvediv.«³⁰

Da bi onemogućili ili bar otežali ostvarenje težnji naroda Istre i Slovenskog primorja za sjedinjenje s Jugoslavijom, propagandna mašina zapadnih sila pokušala je na sve moguće načine da spriječi prodiranje u svijet istine o operacijama 4. armije, da umanjí njihovo značenje kako bi što lakše, diplomatskom igrom, ostvarili intencije svoje politike u pogledu Istre, Trsta i Slovenskog primorja. To je bila jaka podrška talijanskoj vladi čiji je predsjednik Bonnomi objavio deklaraciju u kojoj se zalaže da Julijska krajina (»Venezia Julia«) mora ostati pod vojnom upravom do kraja rata.

To što je te naše krajeve oslobodila 4. armija predstavljalo je snažan argument u kasnijoj diplomatskoj borbi za njihovo sjedinjenje s Jugoslavijom.

Dvadesetog maja 1945, u Saopćenju Ministarstva za informacije vlade DFJ kaže se:

»Jugoslavenska armija kao jedna od savezničkih armija ima pravo jednako svim ostalim savezničkim armijama da ostane na teritoriji koju je u žestokim borbama protiv zajedničkog neprijatelja oslobodila.«³¹

Operacije Jugoslavenske armije za oslobodenje Istre i Slovenskog primorja bile su značajan faktor u njihovom sjedinjenju s maticom zemljom. Pravi smisao i izuzetno značenje operacija 4. armije možemo ocijeniti samo ako ih promatramo u kontekstu ondašnje britanske politike, upornog nastojanja da savezničke trupe prije Jugoslavenske armije izbiju na staru jugoslavensko-talijansku granicu. Drugim riječima, iz ovoga se da sagledati od kolikog je značenja za određivanje buduće jugoslavensko-talijanske granice bilo pravovremeno izbijanje 4. armije na Soču. Prema tome, mada je put do sjedinjenja Istre i Slovenskog primorja s Jugoslavijom, odnosno do londonskog Memoranduma o suglasnosti (1954), bio dug i težak, možemo smatrati da su uspješno izvedene operacije 4. armije na tome području i završne operacije Jugoslavenske armije u cjelini bile veoma značajan činilac u rješavanju problema zapadnih granica nove Jugoslavije.

²⁹ Prema navodima u noti vlade DFJ vladi Velike Britanije, Jugoslavija je, kao ratujuća sila, u operacijama za oslobodenje Istre, Trsta i Slovenskog primorja imala »osam tisuća mrtvih i više od toga ranjenih« (kopija dokumenta u Arhivu Saveznog sekretarijata za vanjske poslove, reg. br. 1009 za 1945).

³⁰ Xerox-kopija u Arhivu VII, reg. br. 36/2, F. O., k. 3.

³¹ *Borba*, 20. V 1945.

SUMMARY

Operations of the Yugoslav Army in the liberation of Istria and the Slovenian Littoral was a significant factor in New Yugoslavia's struggle to return these areas to their motherland.

Marshal Tito, Commander-in-chief of the Yugoslav Army and President of the National Committee, knowing the British government's attitude towards the issue of the Julian Region, ascertained in advance that Istria and the Slovenian Littoral would not be returned to their motherland merely by Peace Conference decisions. For that reason he ordered the Fourth Army, composed of about 100,000 soldiers, to liberate that area as quickly as possible and penetrate to the Soča River. To the liberation of Istria and the Slovenian Littoral he attributed not only military but also political significance. Because "Yugoslavia is interested in this territory, not only as a victor on the side of the Allies in the war against Italy, but also because these territories were unjustly annexed by Italy as a result of the earlier peace agreement."

Although the Allied commanders valued the accomplishments of the Yugoslav Army on the Italian front, they demanded that operations in the Julian Region be subordinated to British government policies, which wanted that region to remain under Italian jurisdiction. The basis of British policies was an attempt, at all costs "to prevent Tito's troops from going beyond the former Yugoslav-Italian border."

However, the Fourth Yugoslav Army liberated the western part of the country and in the middle of April, 1945, penetrated into Istria and began its final action for the liberation of Istria, Trieste, and the Slovenian Littoral. By means of brilliant maneuvers in the mountainous terrain and a landing on the eastern coast of Istria, the Fourth Army overwhelmed the German defenses and within a few days liberated Trieste, Tržič (Monfalcone), and Gorica, and opened up a wide front on the Soča River. Minor detachments from the Second New Zealand Division (part of the Eighth British Army) arrived in Trieste on May 2, when the battle for liberation was already over. On May 7, in the Ilirska Bistrica area, Yugoslav Army units forced the capitulation of the 97th German Army Corps commanded by General J. Kübler.

The successful completion of the Fourth Yugoslav Army operations was a significant factor in resolving the border problem with Italy, a process which the London Memorandum of Understanding (October, 1954) brought to a close.